

Miért esett szét az Osztrák-Magyar Monarchia?

A modern történettudomány néhány magyarázata*

Szűts Zoltán Oszkár

Why did the Austro-Hungarian Empire Split? Some Interpretations of Modern Historiography

Abstract

The Austro-Hungarian Empire broke up in the autumn of 1918. The people of the multi-national empire declared their independence or their accession to other states. The peace treaties in 1919 and 1920 endorsed the changes. The seemingly immovable Austria-Hungary was torn into pieces. Many researchers have tried to explain the process for the last 100 years. This study tries to give a short overview of the historiography of the problem.

Key words:

World War I, dissolution of the Austrian-Hungarian Empire, international historiography, nationality questions

Kulcsszavak:

első világháború, Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása, nemzetközi történetírás, nemzetiségi kérdések

1918 őszén felbomlott az Osztrák-Magyar Monarchia. A soknemzetiségű birodalom népei sorra mondták ki függetlenségüket vagy csatlakozásukat más államalakulatokhoz. A változásokat az 1919–1920-ban aláírt békeszerződések szentesítették. Milyen út vezetett az első világháború előestéjén még rendíthetetlennek tűnő birodalom felbomlásához?

Az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése az első világháború egyik legfontosabb következménye volt, következésképpen a háborúval foglalkozó írások már a kezdetektől kitértek rá. Jay Winter, amerikai történész az első világháborúval foglalkozó kutatókat négy generációra osztja fel: a „Nagy Háború generációjára”, az „ötvenes évek generációjára”, a „Vietnam-generációra”, végül a „transznacionális generációra” (Winter 2009; Pollmann 2015). Közép-Európában ezek a generációk másképpen alakultak, azonban az első generációt itt is az első világháborút aktívan megélt szerzők jelentik, akik elsősorban a háborús felelősség kérdését feszegették, sok esetben áthárító szándékkal (Pók 2015). Memoárjaikban nemcsak a háború kirobbanását, hanem annak lezárását is vizsgálták, általában saját szemszögükből. Így a katonák elsősorban hadtörténeti szempontból elemeztek, a vereség okait a harcmezőkön, vagy a hátország nem megfelelő támogatásában keresve. A diplomata a külpolitikai rendszerekről írtak, igyekezve

* A tanulmány a Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben c. K 113004 számú OTKA-kutatás keretében készült.

más országok diplomatáira hárítani a felelősséget, vagy hazai politikusokat nevezve meg bűnbakokként. Utóbbiak közül IV. Károly, Károlyi Mihály és Tisza István fordul elő leggyakrabban a szövegekben, mint a háborús vereség főszereplője (Romsics 2004). Ezek a szövegek – érthető módon – szubjektívan, egyszerűsítve mutatják be a Birodalom szétesési folyamatát.

A háború után megindultak a hivatásos történeti dokumentációs és értelmező munkálatok is. „Az I. világháború történetéről készült brit sorozat 40, az ausztrál 15, a francia 106, a német 16 vaskos kötetből áll, de mindehhez járul még a diplomáciai és külpolitika-történeti forráskiadványok szinte végtelen sora is.” (Pók 2015, 24) A feldolgozásból Magyarország sem maradt ki. A Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár 1928-tól kezdte kiadni első világháborús sorozatát, mely 1942-ben félbeszakadt (Hadi Levéltár 1928–1945). Húsz-huszonöt kötet kiadását tervezték, elsősorban a tisztképzés szempontjait szem előtt tartva. Tíz kötet készült el, és 1915 nyaráig jutottak el. Számos olyan elméleti-ideológiai munka is született, mely megpróbálta megmagyarázni a trianoni békeszerződéshez vezető utat, egyben megalapozni is kívánta az új berendezkedést, valamint a revíziót. Az 1945 előtti harmadik fontos megközelítés kegyeleti alapú volt. Magyarországon törvénybe iktatták a hősök ünnepét és az emlékműállítást. Utóbbi eredményeként ma szinte minden településen találhatunk a „nagy háborúra” valamilyen formában emlékeztető köztéri alkotást. Fontos forrásai továbbá ennek az időszaknak az úgynevezett ezredalbumok, amelyeket nagyrészt az életben maradt katonák számára készítettek.

A felelősségkeresés 1945 után sem tűnt el. A pártállami diktatúrák kiépülésével – főleg Kelet-Európában – dogmává lett, de a nyugati gondolkozásban is teret nyert, Vlagyimir Iljics Lenin megállapítása, mely szerint az első világháború a világ újrafelosztásáért folytatott imperialista rablóháború volt valamennyi résztvevő részéről, ahol a gazdasági törvényszerűségek lehetetlenné tették a politikai megoldást, és automatikusan háborúhoz vezettek (Lenin 1980). Lenin állítása – tekintetbe véve, hogy az első világháború éveit alatt, aktív politikálás közben fogalmazta meg – szintén beillik az államférfiak felelősségáthárító publikációi közé, azzal a különbséggel, hogy nem konkrét országokat, népcsoportokat vagy személyeket jelöl meg, hanem társadalmi osztályt. Így tehát a Magyarországon az '50-es években született – egyébként igen kevés – első világháborúval foglalkozó munka Jay Winter kategorizálásban még mindig az első generációhoz sorolható. Magyarországon 1945 után lényegében marginálissá vált az első világháború kérdése, főként nagyobb időléptékű folyamatok részeként foglalkoztak csak vele. Hosszú évtizedekig Galántai József volt az egyetlen számottevő alkotó, akinek mindkét nagy munkája több kiadást is megért, még a rendszerváltás után is, fő művét angolra is lefordították. Winter kategóriában ő jelenti a második generációt Magyarországon (lásd Galántai 2000 és Galántai 2001). A harmadik generációt a rendszerváltást követő történeti munkák jelentik, a negyedik pedig most van kibontakozóban.

Hogyan látja a modern történettudomány az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését? A háborútól időben távolodva egyre inkább lehetővé válik, hogy megmutassuk azt, hogy komplex eseményrendszerrel van szó. Külső és belső okok egyaránt szerepet játszottak a folyamatban, ráadásul ezeket szinte lehetetlen egymástól elválasztani.

Az 1867-es kiegyezési törvénnyel létrejött Osztrák-Magyar Monarchia dualista berendezkedése már létrejöttékor óriási vitákat kavart. A kiegyezési törvény értel-

mében a birodalom két felének viszonya a szigorú egyenjogúságon, a teljes egyenjogúságon, a paritáson alapozódott. Belső kérdésekben mindkét fél szuverén, külön törvényhozó és végrehajtó szervekkel rendelkezett (Kozári 2005). A Magyar Királyság szempontjából ez a berendezkedés előrelépést jelentett a korábbi állapothoz képest, ezért a kiegyezés létrejötté és a Monarchia fenntartása a magyar politikai elit számára igen fontos volt. Mások, mint például Kossuth Lajos a kezdektől ellene érveltek (Szabad 2004). Tény azonban, hogy a kiegyezést a két birodalomfél számbeli fölényben levő nemzete, azaz az osztrák-német és a magyar kötötte. Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi politikáját sok kritika érte az utóbbi száz évben született írásokban, de meg kell jegyeznünk, hogy a hosszú 19. században egyik európai államra sem volt jellemző a türelem ezen a téren.

A nemzetiségi mozgalmak nem voltak homogének, számos, egymástól eltérő céllal rendelkeztek, amelyek az első világháború során változtak, alakultak. Például az erdélyi románságot nézve Lucian Boia megállapította, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában élő románok hűségesekek voltak a birodalomhoz, szolgáltak a hadseregében, és legalább annyira elfogadható opció lett volna számukra a föderatív átalakulás, mint a Romániához csatlakozás. Utóbbi akkor vált egyetlen kívánatos lehetőséggé, amikor Magyarország kimondta a függetlenségét, mivel ettől kezdve nem számíthattak Bécs döntőbíráskodására a vitás ügyekben. Boia rámutatott, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia feszültségektől terhelt birodalom volt, amelynek föderatív átalakítása már a háború előtt felmerült, pont a meggyilkolt trónörökös, Ferenc Ferdinánd tervei között. Erdély önállósulása magában rejtette a Romániához való békés csatlakozás későbbi lehetőségét (Boia 2015). De felhozhatjuk a horvát példát is, az önálló Horvátország megeremtése, vagy a szubdualista rendszer megreformálása ugyanúgy a horvát nemzetiségi mozgalmak céljai között szerepelt, mint a délszláv egység létrehozása, amely a viszonyok alakulása folytán létrejött végül (Sokcsevits 2011).

Szétesett volna a Monarchia a nemzetiségi ellentétek miatt háború nélkül is? Vannak történészek, akik emellett érvelnek. Alexander J. Motyl szerint alapvető probléma volt a Monarchia regionális fragmentáltsága, melyet központi reformokkal nem tudott leküzdeni, így bukása törvényszerű (Motyl 1992). Árnyaltabban fogalmazott John-Paul Himka, aki szerint 1848 és 1918 között a nemzetiségi kérdés hátrózta meg Ausztria-Magyarország politikáját. A Monarchia már 1914-ben a felbomlás felé haladt, azonban a kitörő háború katalizálta a folyamatot. A felbomlás azonban nem „természetes halál” volt, mutatják ezt a föderatív elképzelések, vagy, hogy a magyarok szívesen maradtak volna a birodalom keretein belül (Himka 1992). Hajdu Tibor szerint Törökország, Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia közös vonása volt, hogy gazdasági és politikai felzárkózásukat Európa nyugati feléhez lehetetlenné tette, hogy az uralkodó nemzet nem volt számbeli többségben, ezért demokratikus eszközökkel nem tarthatta fent uralmát a nacionalizmus korában (Hajdu 1995b). Diószegi István szerint kelet-európai nemzeti átalakulás és a dinasztikus politika kiküszöbölése történelmi szükségszerűség volt (Diószegi 1994). Vannak, akik szerint kizárólag a háborús vereség okozta a felbomlást (Fejtő 1989; McCagg 1992). A belső és külső tényezők azonban nem elválaszthatók.

A függetlenségi célokat dédelgető nemzetiségi mozgalmak nem érthettek volna célt a nagyhatalmak segítségével. A Nagy Háború előestéjén az Orosz Birodalom egyértelműen megkérdőjelezte a Monarchia területi integritását. Későbbi első világ-

háborús hadicéljai között szerepelt az észak-keleti területek katonai megszállása, és támogatta Szerbia Monarchia-ellenes törekvéseit is (Hajdu 1995a). Jelentős területi nyereséget helyezett kilátásba Románia számára is hadba lépés esetére (Hajdu – Pollmann 2014). Megjegyzendő, hogy Franciaországnak és Nagy-Britanniának 1914-ben még az összes hadicélja Németország ellen irányult (Bérenger 1993; Hajdu 1990). Az Osztrák-Magyar Monarchia területeit viszont olyan jutalomnak tekintették, melyeknek felkínálásával az oroszokat harcra, a semlegeseket az antant oldalán való harcra lépésre ösztönözhetik, így a háború során fokozatosan köteleződtek el a Birodalom felbontása mellett (Pastor 1995).

Az Osztrák-Magyar Monarchiára korábban, mint ez európai erőegyensúly egyik fontos pillérére tekintettek, amely ellensúlyozni tudja mind a Német Birodalmat, mind Oroszországot. Az első világháború végére a nyugati hatalmak úgy ítélték meg, hogy Ausztria-Magyarország erre a szerepre már nem alkalmas. Diószegi István rámutatott, hogy a Monarchia csak a hatalmi állás klasszikus mutatóival volt nagyhatalom, azaz a terület és a népesség szerint. Gazdasági mutatói gyengék voltak, nem tudott lépést tartani az ipari nagyhatalmakkal, ezért hatalmi állása devalválódott (Diószegi 2001). Kiss Gábor Ferenc összehasonlító kutatása szintén kimutatta az Ausztria-Magyar Monarchia gazdasági teljesítőképességének hátrányait az antanthoz és a Német Birodalomhoz képest (Kiss 2015). Az elhúzódó háborúra Ausztria-Magyarország gazdasága nem készült fel, amit tetézett a négyfrontos háború is. A korábbi haditervek legfeljebb két frontra vonatkoztak, mivel Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök lehetetlennek tartotta, hogy ennél többön a Monarchia hadereje helytálljon egyidejűleg (Tunstall 1993). A Bruszlov-offenzíva idején Ausztria-Magyarország csak német segítséggel menekült meg az összeomlástól. A későbbiekben katonai autonómiájának jó részét elvesztette, csapatai beépültek a német hadigépezetbe. Ez Németország és Ausztria-Magyarország olyan fokú egymástól függését eredményezte, amely jóformán lehetetlenné tette a Monarchia orientációváltását Németország összeomlása előtt (Tokody 1989). Franciaországban az 1917. novemberi kormányváltás után lett a felosztás a hivatalos politika. Oroszország kiválásával Franciaország elvesztette legfontosabb kontinentális szövetségését, ráadásul annak forradalmisága veszélyes is volt. A németek-kommunisták elleni kettős védelemre az újonnan létrehozandó kelet-európai nemzetállamok tűntek a legalkalmasabbnak, és ezért ez lett Franciaország hivatalos politikája (Romsics 1996b; Ormos 2005; Németh 2011). Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az orosz kiválás azt a veszélyt is magában hordozta, hogy a központi hatalmak teljes hadereje a nyugati frontra zúdul, ezért az antant minden esélyt igyekezett megragadni új frontok nyitására, hogy csökkentse a várható nyomást. A brit politika az emigrációs nemzetiségi törekvések ellenére is a Monarchia létében volt érdekelt, s hadicéljaiban is fennmaradását jelölte meg 1918 elejéig. A fordulópontot nem a szlávbarát körök befolyásának emelkedése jelentette, hanem a Monarchia külpolitikája. Egyrészt a különbéke-tárgyalások botrányos végződése, másrészt IV. Károly és II. Vilmos megállapodása, mely hosszú távú és szoros politikai szövetséget jelentett Németország és a Monarchia között. Ez Ausztria vazallusi státuszát jelentette, amely előtérbe hozta a Monarchia-ellenes köröket. Mind a cseh, mind a délszláv emigráció igyekezett kihasználni a helyzetet, hogy alternatív elképzeléseit minél szélesebb körben ismerttesse, így a csehszlovák és a délszláv állam létrehozásának elősegítse (Jeszzenszky 1994). A Monarchia sorsa ekkor pecsételődött meg Nagy-Britanniában, ezután már

nem fennmaradása volt a kérdés, hanem hogy az utódállamok határai hol húzódnak (Romsics 1996a). A fordulópont tehát 1918 tavasza, ekkora vált mindkét nyugati antant tagállam hivatalos kormányprogramjává a Monarchia felbontása (Romsics 1996c).

Christopher Clark azt írta, hogy az 1914-es háborúhoz vezető válság egy közös politikai kultúra gyümölcse volt, de egyben sok, egymásra ható tényező és szereplő története is, amely a modern kor egyik legösszetettebb eseménysorozatává teszi, ahol lehetetlen egy tényezőt vagy szereplőt bűnösnek kikiáltani, mint a krimikben szokás (Clark 2015, 568). Ugyanez igaz az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlására is. Adott volt egy nemzetiségi ellentétetől fűtött, merev berendezkedésű birodalom, amelynek politikai szereplői előtt ugyanúgy ott állt a rendszer fenntartása vagy politikai átalakítása. A birodalom olyan háborúba került bele, amely meghaladta a képességeit. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az első hadüzenetet éppen Ausztria-Magyarország küldte el Szerbiának. A meggyengült birodalom fenntartása már nem állt ellenfelei érdekében a háború végére, így nemzetiségi mozgalmainak függetlenséget kereső irányzatai előtérbe kerülhettek.

A diplomáciatörténeti kutatások immár hatalmasra nőtt irodalma rendkívüli részletességgel mutatja be a világháború éveiben a hatalmi viszonyok változását. A nemzetiségi mozgalmak politikai céljainak, s azok változásainak vizsgálata, valamint összehasonlítása és szintetizálása azonban még várat magára.

Irodalom

- Bérenger, Jean (1993): *Die Österreichpolitik Frankreichs von 1848 bis 1918*. In: *Die Habsburgmonarchie 1848-1918. Band VI. Die Habsburgermonarchie im System der Internationalen Beziehungen. 2. Teilband*. Wien: Wandruszka, Adam und Urbanitsch, Peter, 491–538.
- Boia, Lucian (2015): *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. Budapest: CSER Kiadó.
- Clark, Christopher (2015): *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Budapest: Park.
- Diószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest: História-MTA TTI.
- Diószegi István (2001): *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Budapest: Vince.
- Fejtő Ferenc (1989): *A Monarchia szétzúzása. A „Rekviem” előtörténete. Előadás a párizsi Magyar Intézetben*. Világosság, 5. 363–374.
- Galántai József (2000): *Az első világháború*. Budapest: Korona.
- Galántai József (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest: Korona.
- Hadi Levéltár (1928–1945): *A világháború. 1914–1918*. Budapest: Hadi Levéltár.
- Hajdu Tibor (1990): *Az angolszász hatalmak és a trianoni határok*. Világosság, 8–9. 708–715.
- Hajdu Tibor (1995a): *A cári Oroszország hadicéljai Magyarországgal szemben az első világháborúban*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest: Teleki L. Alapítvány, 29–37.
- Hajdu Tibor (1995b): *Oroszország és a Monarchia összeomlása*. História, 5–6. 13–17.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja. 1914–1918*. Budapest: Osiris.
- Himka, John-Paul (1992): *Nationality Problems in the Habsburg Monarchy and the Soviet Union: The Perspective of History*. In: Richard L. Rudolph and David F. Good (szerk.): *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York: St. Martin's Press, 79–95.

- Jeszenszky Géza (1994): *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest: Magyar Szemle Könyvek.
- Kiss Gábor Ferenc (2015): *Erőviszonyok az első világháború előestéjén*. In: Kiss Gábor Ferenc – Vincze Gábor (szerk.): „...kedves bajtársim kössétek be sebem”. *A Nagy Háború emlékezete*. Ópusztaszer–Szeged: Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark–Belvedere Meridionale, 49–73.
- Kozári Mónika (2005): *A dualista rendszer, 1867–1918*. Budapest: Pannonica, 9–63.
- Lenin, Vlagyimir Iljics (1980): *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. In: *Lenin válogatott művei*. 1. kötet. Budapest: Kossuth, 437–531.
- McCagg, William O., Jr. (1992): *The Soviet Union and the Habsburg Empire: Problems of Comparison*. In: Richard L. Rudolph and David F. Good (szerk.): *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York: St. Martin's Press, 45–65.
- Motyl, Alexander J. (1992): *From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective*. In: Richard L. Rudolph and David F. Good (szerk.): *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York: St. Martin's Press, 15–45.
- Németh István (2011): *Európa újjárendezése a Párizs-környéki békekonferenciákon (1919–1920)*. Grotius.
http://www.grotius.hu/doc/pub/JPFVJL/2011_134_nemeth_istvan_europa_ujjarendezese.pdf
- Ormos Mária (2005): *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Pastor, Peter (1995): *Franciaország hadicéljai Ausztria-Magyarországgal szemben és a trianoni békeszerződés*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest: Teleki L. Alapítvány, 37–48.
- Pók Attila (2015): *Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után*. *Múltunk*, 1. 22–41.
- Pollmann Ferenc (2015): *A Nagy Háború magyarországi historiográfiája*. *Múltunk*, 1. 93–103.
- Romsics Gergely (2004): *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest: L'Harmattan.
- Romsics Ignác (1996a): *A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914–1946*. *Századok*, 2. 273–339.
- Romsics Ignác (1996b): *Détruire ou reconstruire l’Autriche-Hongrie? Franciaország dunai politikájának dilemmája a XX. század elején*. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest: Osiris, 11–34.
- Romsics Ignác (1996c): *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a Duna-táj nemzetiségi feszültségeinek továbbélése*. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest: Osiris, 303–315.
- Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól a napjainkig*. Budapest: Mundus Novus.
- Szabad György szerk. (2004): *A „Cassandra-levél” intelmei*. In: Kossuth Lajos üzenetei. Budapest: Neumann.
- Tokody Gyula (1989): *Magyarország kiválása az első világháborúból és a német külpolitika*. *Múltunk*, 1–2. 65–91.
- Tunstall, Graydon A. (1993): *Planning for War against Russia and Serbia. Austro-Hungarian and German Military Strategies. 1871–1914*. New York.
- Winter, Jay (2009): *Approaching the History of the Great War. A User's Guide*. In: Jay Winter (szerk.): *The Legacy of the Great War. Ninety Years On*. Columbia, Missouri: University of Missouri Press, 1–17.